

פרשת ויגש

הרב אהרון ליכטנשטיין (זצ"ל)

"ואת יהודה שלח לפניו ... להורות לפניו גושנה"

למרות שמחתו של יעקב לשמוע שיוסף חי, היו בלבו חששות לגבי הירידה למצרים. למעשה, הקב"ה עצמו היה צריך להרגיע את חששותיו: "אל תירא מרדה מצרימה" (מ"ו, ג). מדוע יעקב פחד?
... כשיעקב מתכוון לקראת הירידה מצרימה, התורה מציינת "ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף להורות לפניו גושנה" (מ"ו, כח). מה ניסה יעקב להשיג בשליחת יהודה לפניו? ניתן היה להציע שיהודה נשלח להכין מקום להשתכן בו, מגורים פיזיים. זהו ההסבר הראשון שאותו מצטט רש"י (ראה שם ד"ה "להורות"), המבוסס על תרגום אונקלוס (הסבר זה מופיע גם במדרש רבה צ"ה, ג). על פי פירוש זה עדיין יש מקום לשאול מדוע היה יעקב מודאג - הלא יוסף הבטיח שידאג לכל מחסורם?
בשל קושי זה, נראה כי יעקב חשב על משהו אחר כששלח את יהודה לפניו. ישנו הסבר נוסף, המובא ברש"י (ד"ה "לפניו") בשם הדעה השנייה המופיעה במדרש רבה שהוזכר לעיל. לפי גישה זו נשלח יהודה "לתקן לו בית תלמוד, שמשם תצא הוראה". יעקב רצה שהיסודות הרוחניים יינטעו עוד לפני הגעתו למצרים. הוא לא רצה לארגן את לימוד התורה במקום בשעת הגעתו, אלא העדיף לכונן את מערכת הלימוד לפני שהוא ומשפחתו יגיעו. לפי דעה זו היה יעקב מודאג ממצבם הרוחני של צאצאיו במצרים. הוא ידע שנכדיו יגדלו בחברה זרה ומנוכרת, כזו שיש לה תרבות חזקה ומושכת משלה, ולכן רצה להיות בטוח שהם ישמרו על זהותם הייחודית. יוסף, בניגוד ליעקב, לא היה מודע לחשש זה; לאחר שנשמע בחברה המצרית לחלוטין והחזיק בה מעמד במשך עשרים ושתיים שנים, אפשר שלא הבין עד כמה מפתה חברה זו.

ובהקשר זה ניתן לשאול שאלה נוספת: מדוע רצה יעקב לגור בגושן? האם רצונו לשמור על הפרדה מהמצרים היה רק בשל הרצון להימנע מלפגוע במצרים בגלל היות משפחתו משפחה של רועי צאן? או שמא רצה שמשפחתו תתרחק מהחברה המצרית, והשימוש בצאן היה תירוץ בלבד? נראה שיעקב, בניגוד ליוסף, רצה להישאר בשולי החברה. יעקב היה מודאג בדבר יכולתם של צאצאיו להמשיך לשמור על זהותם הייחודית ועל קרבתם לקב"ה, וניסה להבטיח את אלו באמצעות שמירת מרחק מה החברה המצרית ובאמצעות הקמת מערכת חינוך עצמאית. ישנו גורם נוסף שהיה על יעקב לקחת בחשבון כשהקים מערכת חינוך במצרים: מצד אחד, הוא רצה, והיה חייב, שהחינוך הדתי של צאצאיו בארץ מצרים יהיה חזק. על מנת לשמור על המשכיות, יצטרך חינוך כזה לכלול את כל המרכיבים שהוא העביר לילדיו. מצד שני, החוויה הדתית של ממשכי חייבת להיות בלתי מושלמת. מאחר שהם מהוץ לארץ ישראל, מוכרח להיות חיסרון מוחשי בהתפתחותם כקהילה תורנית. צריכה להיות כמיהה ושקיקה לאידיאל, לחזרה לישראל. יעקב קיבל את עובדת היותם בגלות, ואת הצורך לבנות "קהילת גולים" חזקה. אך בכל מקרה, עליהם להכיר בעובדה שהם בגלות. אפילו "קהילת התפוצות" הטובה ביותר צריכה עדיין להיות קהילה בגלות, לא כזו שמרגישה בנוח וחייה בהשלמה, כאילו הגיעה לאידיאל הדתי.
בגלות הנוכחית, השתנתה תחושה זו במהלך שלבים שונים. ברוב אלפיים שנות הגלות, לא אפשרו לנו האומות שלארצן הוגלינו להרגיש נוח. כשיהודים נהגו לומר "לשנה הבאה בירושלים הבנויה", הם התכוונו לכך באמת. הם באמת האמינו שהחזרה לישראל תהיה טובה באופן מהותי מקיומם בגלות. לצערנו, בחברות מערביות, במקומות שהיהודים יותר רצויים, תחושה זו חסרה לפעמים. אפילו כשאיינו חשים נרדפים, עלינו להרגיש שהחיים הדתיים שלנו אינם מושלמים בגלות. באמריקה של היום, ישנם הרבה יהודים שומרי מצוות שאיבדו את התחושה שהם בגלות. הם מגיעים לרמות של נוחות המביאות להרגשה של בית, הרגשה שאינה משאירה להם הרבה מקום לכמיהה לעתיד טוב יותר בישראל.

לסיכום, יעקב שלח את יהודה לפניו כדי שידאג למקומות לימוד שיספקו חינוך יהודי מוצק לילדים שיגדלו בחברה המצרית. הדבר יעניק להם ערכי תורה מוצקים וזהות יהודית חזקה. הם גם ילמדו שהקהילה שלהם במצרים אינה קהילה אידיאלית, ושעליהם לשאוף לחזור ולבנות קהילה יהודית אמיתית בארץ ישראל. דברים אלו נכונים כלפי כל קהילה בתפוצות. עליה לפתח קהילה תורנית רצינית, אבל להפנים את ההכרה שהקהילה התורנית האידיאלית יכולה להיבנות רק בארץ ישראל.

הרב משה ליכטנשטיין (שליט"א)

היטמעות בתרבות נכרית - "לתקן לו בית תלמוד"

התורה פותחת את תיאור ירידתו המרגשת של יעקב מצרימה בפסוק שנדמה מעט מיותר:
"וְאֵת יְהוּדָה שָׁלַח לְפָנָיו אֶל יוֹסֵף לְהוֹרֹת לְפָנָיו גֹּשֶׁן וַיְבֹאוּ אֶרֶץ גֹּשֶׁן" (בראשית מ"ו, כח).
רש"י על אתר מביא את המדרש:

"ומדרש אגדה להורות לפניו לתקן לו בית תלמוד שמשם תצא הוראה".
על פי המדרש, טורחת התורה לתאר כיצד יעקב ביורדו לארץ גושן פועל מיד להקמת 'כולל', 'בית מדרש' בכדי לשמור על הגחלת היהודית במצרים הטמאה, ויעקב מחליט למנות את יהודה ל'ראש הישיבה' החדשה.
אפשר רק לדמיין את הדמעות העומדות בעיניו של יוסף, קולו הסדוק ואכזבתו המרובה כשהוא שומע שיהודה, ולא הוא, מתמנה להיות ראש ישיבתו של יעקב. כלום יודע יהודה מאומה אודות שמירת הגחלת היהודית בלב מצרים וטומאותיה?! האין זה יוסף שהעלה את קרנם של העברים דווקא במצרים בעת קשה זו?
לא אחת עמדה יהדותו של יוסף במבחן, ופעם אחר פעם עמד יוסף על שלו ושמר אמונים למסורתו ומורשתו. אשת פוטיפר ניסתה לפתותו לזנות עמה, וכידוע נגלתה דמות דיוקנו של אביו ונראתה לו בחלון.
גם בפתרון חלומותיו של פרעה חוזר יוסף שוב ושוב על היותו שליה אלוקים בלבד ולא מדובר בכוחו הפרטי שלו על אף שעל פניו יכול היה יוסף להרים את קרנו שלו. יוסף אף לא התבייש בהיותו יהודי ומציג עצמו כעברי פעמים רבות, בניגוד לרבים אחרים דוגמת משה.

מדוע אם כן, מינה יעקב את יהודה לראש ישיבתו ולא את יוסף?
...נצייר בדמיוננו את יוסף דוהר לעבר יעקב אביו ברכב השרד הפרטי שלו, רכב מפואר ויוקרתי עם נהג אישי, אלא שאף זהו רכב מהצי המלכותי של פרעה, ועל קדמת הרכב חקוקה עבודה זרה. יוסף אינו מתרגש כלל מקיומה של עבודה זרה זו; הוא התרגל, פיתח אדישות, אבל ליעקב נצבט הלב שבנו, המשנה למלך מצרים, נוסע ברכב הנושא שם עבודה זרה.

סביר להניח שיוסף מכוח תפקידו ניסה להיטיב עם המצרים בשנות הרעב הקשות, אלא שהוא היה חלק משלטון עריץ ותאב בצע:

"וַיִּלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם וּבְאֶרֶץ כְּנָעַן בְּשָׂבָר אֲשֶׁר הֵם לְשָׂבָרִים וַיָּבֵאוּ אֶת הַכֶּסֶף בֵּיתָה פְּרֹעֶה: וַיְהִי הַכֶּסֶף מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם וּמֵאֶרֶץ כְּנָעַן וַיָּבֵאוּ כָּל מִצְרָיִם אֶל יוֹסֵף לֵאמֹר הִבָּה לָנוּ לֶחֶם וְלָמָּה נִמְוֹת נִגְדָּךְ כִּי אָפֶס קָסֶף:

ויאמר יוסף הבו מקניכם ואתנה לכם במקניכם אם אפס קסף: וביאו את מקניהם אל יוסף וימנו להם יוסף להם בפסוים ובמקנה הצאן ובמקנה הבקר ובחמרים וינהלם בלחם בכל מקניהם בשנה ההוא: ותתם השנה ההוא וביאו אליו בשנה השנייה ויאמרו לו לא נכחד מאדני כי אם תם הכסף ומקנה הבקיה אל אדני לא נשאר לפני אדני בלתי אם גוימנו ואדמתנו: למה נמות לעיניך גם אנחנו גם אדמתנו קנה אתנו ואת אדמתנו בלחם ונהיה אנחנו ואדמתנו עבדים לפרעה ומן זרע ונהיה ולא נמות ונהאדמה לא משם:
ויקח יוסף את כל אדמת מצרים לפרעה כי מכרו מצרים איש שדהו כי חזק עליהם הרעב ויהי הארץ לפרעה: ואת העם העביר אתו לערים מקצה גבול מצרים ועד קצהו": (בראשית מ"ז, יד-כו).

בדרך מתוחכמת ביותר משתלט פרעה על כל פיסת אדמה במצרים, בהמותיהם ורכושם של המצרים אף הם היו ברשותו, עד שלבסוף המצרים בעצמם משתעבדים לו והוא רודה בהם.

אפשר רק לתאר לעצמנו את כעס הרב, ומובן שהכול הופנה ישירות ליוסף, הממונה מטעם המלך. סביר שליוסף היו כוונות טובות רבות, אך את העם זה אף פעם לא מעניין, יוסף נלכד בין הפטיש לסדן.

"בת פוטי-פרע כהן און"-יותר מזה, לא רק שהוא פגע באזרחים הפשוטים קשות, היה עליו להעניק פטור ממס דווקא לכהני העבודה הזרה:

"רק אדמת הפקנים לא קנה כי חזק לפקנים מאת פרעה ואכלו את חקם אשר נתן להם פרעה על פן לא מכרו את אדמתם".

תמונה עגומה זו של יוסף העברי הרודה באזרחי מצרים ומשעבדם למלך פרעה מצד אחד, ומיטיב עם כהני העבודה הזרה מצד שני, מעיבה על כוונותיו הטובות וכופה עליו תדמית של רודן מצרי כפרעה.

התערותו של יוסף בחברה לא נגמרת במשרות פוליטיות ממשלתיות, כידוע הוא נישא לביתו של כהן עבודה זרה: "ויליוסף ילד שני בנים בטרם תבוא שנת הרעב אשר ילדה לו אסנת בת פוטי פרע פהן און"

(בראשית מ"א, נ-נא). יוסף העברי, בנו של יעקב, מתארח מדי שבוע בביתו של מנהיג כוהני העבודה הזרה, סועד על שולחנו, ילדיו מתחנכים על ברכיו, מאזינים למוזיקה המצרית האלילית העכשווית, צופים בסרטים החדשים ואף קוראים סיפורים אלייליים לפני השינה. אמנם גם למשה היה חותן כהן לעבודה זרה, אולם סביר שאצל יוסף האלילות הייתה נוכחת אפילו בתוך ביתו שלו.

באחד הרגעים המרגשים במפגשם של האחים ויוסף, מפרט להם יוסף בהתרגשות כיצד לתאר לאביהם את מעלתו וגדולתו של יוסף:

"מִהָרָה וְעַל אֵל אָבִי נִצְמַחְתֶּם אֵלָיו כֹּה אָמַר בְּנֵי יוֹסֵף שְׂמֵנִי אֶל־לֵהִים לְאָדוֹן לְכָל מִצְרָיִם רְדֵה אֵלַי תַּעֲמַד" (בראשית מ"ה, ט-י).

יוסף בטוח שדבריו ושפע גדולתו ירגשו את אביו ויספקו לו רגעים רבים של נחת, הרי הוא עתה מושל על כל מצרים. אלא שהרמב"ן סבור שיעקב התייחס למעמדו של יוסף בצורה אחרת לחלוטין:

"והנכון בעיני כי כבר היו עיני ישראל כבדים קצת מזוקן, וכשבא יוסף במרכבת המשנה ועל פניו המצנפת כדרך מלכי מצרים, לא היה ניכר לאביו וגם אחיו לא הכירוהו, לפיכך הזכיר הכתוב כי כאשר נתראה אל אביו שהביט בו והכירו נפל אביו על צוארו ובכה עליו עוד, כאשר יבכה עליו תמיד עד היום הזה כשלא ראהו" (רמב"ן בראשית מ"ו, כט).

יעקב, על אף זקנותו וראייתו הלקויה, רואה לעומק ומבין את עומקם של תהליכים ארוכים. יעקב מבחין בשינויים העדינים והמשמעותיים שהתחוללו ביוסף, ומבין שלמרות מאבקו של יוסף, הוא אכן השתנה. יוסף כבר אינו אותו ילדון הלומד תורה בשקיקה ב'היידר'. עתה הוא איש עסקים מהשורה הראשונה העוטה לראשו מצנפת כדרך מלכי מצרים.

אף כשיוסף מביא את בנו לפני יעקב, הוא כמוכּן מביא לימינו של יעקב את מנשה הבכור, ואילו יעקב בוחר משום מה לשכל את ידיו ומברך בימינו את אפרים הצעיר.

מתארים המדרשים את מנשה איש העשייה וההצלחה החומרית לצד אפרים האיש הרוחני והערכי. בדרך מעט עוקצנית יעקב מבהיר ליוסף שאכן גדולתו של יוסף מרגשת ומדהימה, אך העשייה החומרית אינה עומדת במרכז החיים היהודיים. בל נשכח ובל נזניה את חיי הרוח שלנו.

החיים בגולה, טומנים בחובם היטמעות בלתי נמנעת באורחותיהם של הגויים. החופשות בבתי הספר הן לפי החגים הנוצריים, יום החופש הוא יום ראשון ואף המסיבות במקומות העבודה מותאמות בדרך כלל לחגים הנוצריים. ככל שנרבה ונפרה את העשייה בגולה כך התרבות הזרה תחלחל עמוק יותר ויותר ותותיר רושם קשה שכלל לא בטוח שאפשר להסירו.

הרב יעקב מדן (שליט"א)

...בפרשת ויגש יורדים האחים למצרים, ומנסים להתרחק מכל השפעה על המצרים. הדבר בא לידי ביטוי במספר הקשרים. באופן הבסיסי ביותר, עצם הישיבה בגושן, בכידוד מן המצרים. אולם, מעבר למקום הישיבה הגיאוגרפי, יש לתופעה זו ביטויים רבים. פרעה מניח – בצדק – כי אחיו של יוסף הם בעלי כישורים. לכן, מבקש פרעה:

"ויאמר פרעה אל יוסף לאמר אביך ואחייך באו אליך: ארץ מצרים לפניך הוא קמיטב הארץ הושב את אביך ואת אחייך וישבו בארץ גשן ואם ידעת ויש גם אנשי חיל ושמעם שרי מקנה על אשר ליי" (מ"ז, ה-ו). אם יש אנשי חיל, על יוסף להודיע זאת לפרעה, בכדי שיהיו שרי מקנה. האם יוסף עשה זאת? מספר פסוקים קודם לכן מתואר:

"ומקצה אקיו לקח חמשה אנשים ויצגם לפני פרעה" (שם, ב).

רש"י שם מסביר כיצד בחר יוסף את אותם חמשה אחרים:

"ומקצה אחיו. מן הפחותים שבהם לגבורה שאין נראים גיבורים, שאם יראה אותם גיבורים יעשה אותם אנשי מלחמתו".

רש"י מסביר שיוסף בחר דווקא את הפחותים בגבורה, ואותם בחר להציג בפני פרעה. זאת, במטרה להימנע ממימוש רצונו של פרעה, הרוצה לשים את אחי יוסף בעמדות מפתח שונות. יוסף מציג את תכניתו זו מראש לפני אחיו ובית אביו, כפי שמתואר בפרק הקודם:

"ויאמר יוסף אל אקיו ואל בית אביו אעלה ואגידה לפרעה ויאמרה אליו אחי ובית אביו אשך בארץ פנעו באו אלי: והאנשים רעי צאן פי אנשי מקנה היו וצאנם וקצתם וכל אשר להם הביאו: והיה פי יקרא לכם פרעה ואמר מה מעשיכם: ואמרתם אנשי מקנה היו עבדיך מעוררנו ועד עתה גם אנחנו גם אבתינו בעבור משבו בארץ גשן פי תועבת מצרים כל רעה צאן" (מ"ו, לא-לד).

יוסף דואג שיובהר שמשפחתו הם משפחה רועי צאן מאז ומעולם, בכדי שיהפכו ל"תועבת מצרים". בזמן שהקול על הגעת אחי יוסף נשמע בבית פרעה, ופרעה שמח על כך, מתחיל יוסף לתכנן כיצד לבודד את משפחתו. אנו נשאל: וכי לא עדיף היה ללכת לצד השני? מדוע לא לתת למשפחת יוסף את ההזדמנות להשפיע, להפיץ את תורתם ולחולל קידוש ה' כפי שלא היה עד אז מעולם? הרי מדובר בצמרת השלטון העולמית!

נחזור לרגע לסוף המאה השמונה עשרה. זהו זמנה של האמנציפציה, שוויון הזכויות. לראשונה, היהודים תושבי אירופה דוברים את שפת המקום, ומתחילים להתערב בחברה הכללית. במישורים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים, מגיעים היהודים באירופה למקומות הבכירים ביותר.

תופעות אלו מביאות להתבוללות, להשפעות היצרניות המביאות להרס עצמי של היהדות. דברים אלו מביאים להשכלה, על תוצאותיה ההרסניות. מה עצר, מה חסם תופעות אלו? לא אדם שקם מבפנים ואמר די, אלא דווקא האנטישמיות. כך, לאחר עלילת דמשק, מתחילה תופעה נגדית של חזרה לגטאות, של התכנסות בד' אמותיה של ההלכה.

נתמקד לרגע בסיפורה של משפחה אחת, ואף יותר – של אדם אחד: הברון רוטשילד. תרומתו לבניין הארץ ולעם ישראל בכלל היא דבר שאין כדוגמתו. תרומתו אינה מוטלת בספק. אולם למרות כל המרכיבים החיוביים החשובים

הללו, אין ספק שההתערות שלו בשלטון ובמערכת הכספים של כל הצמרת האירופאית לא תרמה לשמירה על הייחודיות הפנימית של עם ישראל, וגם לא ליחס החיצוני אליה. למעשה, גם ניסיונם של בני ישראל כאן לא מצליח. יוסף מושיב את ישראל בגושן, יעקב מנסה להכין תשתית דתית ורוחנית לפני ההגעה לשם, אך בסופו של דבר, אנו קוראים תחילת חומש שמות: "וַיְבַנֵּי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׁרְצוּ וַיִּרְבּוּ וַיַּעֲצְמוּ בְּמֵאדָּ מְאֹד" (א', ז). עד כאן, מדובר בתופעה חיובית של התרבות. אולם, בסופו של הפסוק נאמר – "וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם". בני ישראל יוצאים מארץ גושן, ומתפשטים ברחבי ארץ מצרים. יש להניח שם הם תופסים אי-אלו נקודות מפתח. מיד לאחר פסוק זה מתואר חששו של מלך מצרים, ותחילת שעבוד ישראל למצרים: "וַיִּקַּם מֶלֶךְ חָדָשׁ עַל מִצְרָיִם אֲשֶׁר לֹא יָדַע אֶת יוֹסֵף: וַיֹּאמֶר אֶל עַמּוֹ הֲנֵה עִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעֲצוּם מִמֶּנּוּ: הֲבָה נְתַחֲמָה לוֹ פֶּן יִרְבֶּה וְנִהְיֶה כִּי תִקְרָאנָה מְלֶכְמָה וְנוֹסֵף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינוּ וְנִלְחַם בָּנוּ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ" (שם, ח-י). ההתרבות היא חיובית, אך ההתפשטות ברחבי הארץ, הם אלו שהביאו להשפעות חיצוניות על ישראל. כאן המקום לציין את המדרש המפורסם, המובא ברש"י בתחילת פרשת בשלח: "דבר אחר חמושים אחד מחמשה יצאו, וארבעה חלקים מתו בשלשת ימי אפלה" (שמות י"ג, יח). שמונים האחוזים הללו התערו באוכלוסייה ובתרבות המצרית באופן כה חזק, עד שלא יכלו, עד שלא רצו לצאת ממצרים. כאן המקום לציין שההתרבות היהודים במאה השמונה עשרה הייתה בערך פי תשעה, כחלק מן התופעה שתוארה כאן.

רש"י הירש שמות פרק כה

בדי הארון מסמלים את הייעוד ואת התפקיד: לשאת את הארון ואת תוכנו, בשעת הצורך, גם מעבר לגבולות מקום עמידתם הנוכחית, והמצוה שלעולם לא יסורו הבדים מן הארון קבעה מראש לכל הדורות את דבר האמת, שהתורה הזאת ותעודתה אינן תקועות באדמה, שעליה עמדו בשעתם הקודש והמקדש. נוכחותם התמידית של הבדים מעידה על כך, שתורת ה' אינה קשורה וזקוקה לשום מקום מיוחד, ודבר זה בולט בחריפות יתירה בניגוד שבין הארון לבין שאר כלי המקדש, ובייחוד השולחן והמנורה שאין להם בדים קבועים. מאליו עולה כאן הרעיון: שולחן ישראל ומנורת ישראל - מלוא חייו הגשמיים ופריחת חייו הרוחניים - קשורים באדמת ארץ הקודש; תורת ישראל - שאני

נתיבות שלום – חנוכה (עמוד יד)

ועל פי זה מתבארים העניינים המיוחדים שיש בנר חנוכה שלא מצינו דוגמתם באף מצווה ובשום חג, וכבר עמדו עליהם בספרים. כל הימים טובים עיקר מצוותם ביום בשעה שהשמש מאירה, וכמש"נ בקרבנות "ביום צוותו", ולמה מצוות נר חנוכה משתשקע החמה? וכן כל הימים טובים זמנם בעת שהלבנה במלואה, ואילו חנוכה הוא בסוף החודש כאשר הלבנה מתמעטת. ולמה מצוות נר חנוכה היא בבחינת, שמדליקין אותו על הפתח מבחוץ? ולמה דווקא למטה מעשרה טפחים, מקום שלטון כוח הטומאה והקליפה ומדור התאוות, בעוד שמעולם לא ירדה שכינה למטה מעשרה?

כל אלו הם ציורים של חושך המורים על שיא החושך וקטנות המדרגה, והמשמעות בזה כי מהותו של חנוכה היא דווקא משתשקע החמה, להאיר ליהודי בכל הזמנים החשכים. אור חנוכה הוא בבחינת: "ויאמר אלוקים יהי אור" שנאמר לאחר תוהו ובהו וחושך הרומו לד' הגלויות, שהאור הזה מיישב את החשכות של כל הגלויות. ומשום כך האור של נר חנוכה מאיר דווקא בשיא הקטנות והחושך...